

Tekmeria

Vol 5 (2000)

Ὁ "κλᾶρος" στὴ μεγάλη δωδεκάδελτο ἐπιγραφή
τῆς Γόρτυνος

ΑΙΚ. ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

doi: [10.12681/tekmeria.201](https://doi.org/10.12681/tekmeria.201)

To cite this article:

ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ Α. (2000). Ὁ "κλᾶρος" στὴ μεγάλη δωδεκάδελτο ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος. *Tekmeria*, 5, 71–86.
<https://doi.org/10.12681/tekmeria.201>

Ο “ΚΛΑΡΟΣ” ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΔΩΔΕΚΑΔΕΛΤΟ ΕΠΙΓΡΑΦΗ
ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΟΣ*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο προσδιορισμός του έννοιολογικού περιεχομένου του όρου “κλᾶρος” στη μεγάλη επιγραφή της Γόρτυνος¹ αποτελεί, ως γνωστόν, ακόμη αντικείμενο συζήτησης στην έρευνα. Στην παρούσα μελέτη προσεγγίζουμε ξανά το πρόβλημα με τη συνοπτική έκθεση των σχετικών απόψεων και τη διατύπωση μιας -βασισόμενης στη συγκριτική μέθοδο- υπόθεσης, έχοντας βέβαια πλήρη επίγνωση των δυσκολιών, τις οποίες και στη συγκεκριμένη περίπτωση ή εφαρμογή της μεθόδου αυτής παρουσιάζει.

Ο όρος “κλᾶρος” εμφανίζεται μία μόνο φορά στην επιγραφή (Col. V, 26-8), και συγκεκριμένα στις διατάξεις της εξ ἀδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής. Στην περίπτωση θανάτου άνδρος ή γυναίκας το δίκαιο της Γόρτυνος, το οποίο άγνοούσε τη διαθήκη, ρύθμιζε με αυστηρούς και λεπτομερείς κανόνες την κληρονομική διαδοχή και τη διανομή της κληρονομιάς ανάμεσα στους νομικούς κληρονόμους. Οί διατάξεις της εξ ἀδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής της επιγραφής διέπονταν από τις ίδιες βασικές αρχές με τις αντίστοιχες του αττικού κληρονομικού δικαίου². Και στα δύο αυτά δίκαια είναι σαφής ή τάση για τη διατήρηση και τη συνέχιση του πατρικού οίκου με βάση την οικογενειακή ιδιοκτησία.

* Θερμές ευχαριστίες όφείλω στον καθηγητή κ. Άγγελο Χανιώτη (Χαΐλεμβέργη) για την ανάγνωση του κειμένου και τις κριτικές παρατηρήσεις του.

1. Για τη χρονολόγηση της επιγραφής βλ. R.F. Willets, *The Law Code of Gortyn*, (*Kadmos* Suppl. 1), Berlin 1967, 8 κ.έ., J. K. Davies, “Deconstructing Gortyn: When Is a Code a Code”, στο: L. Foxhall - A.D.E. Lewis (έκδ.), *Greek Law in its Political Setting*, Oxford 1996, 33-56. Πρβλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του Α. Maffi, *RD/R.H.D./75* (1997) 495-7.

2. Βλ. σχετικά Δ. Παππούλια, “Συμβολή εις την Ιστορίαν της εξ ἀδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής εν τῷ ἑλληνικῷ δικαίῳ”, *ΠΑΑ* 4 (1929), 418 κ.έ., Α.Ρ.Υ. Harrison, *The Law of Athens, I.: The Family and Property*, Oxford 1968, 122 κ. έ., D.M. MacDowell, *Τὸ Δίκαιο στὴν Ἀθήνα τῶν κλασικῶν χρόνων*, ἑλλ. μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, Ἀθήνα 1986, 134 καὶ 146 κ.έ., Α. Biscardi, *Ἀρχαῖο ἑλληνικὸ Δίκαιο*, ἑλλ. μτφρ. Παν. Δ. Δημάκη, Ἀθήνα 1991, 199 κ.έ.

Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς κυρίαρχης ἀντίληψης διαγράφονται μὲ σαφήνεια στίς σχετικές διατάξεις οἱ ὁμάδες τῶν κληρονόμων καὶ ἡ σειρά προτεραιότητά τους:

(V 9-28) ἔκ' ἀποθάνει ἀνέρ ἔ γυνή, αἱ μὲν κ' εἴ τέκνα ἔ ἐς τέκνων τέκνα ἔ ἐς τούτων τέκνα, τούτος ἔκε[ν] τὰ κρέματα. *palmula* αἱ δέ κα μέτις εἰ τούτων, ἀ[α]δελπιοὶ δὲ τῷ ἀποθανόντιος κῆς ἀδε[λ]πιὼν τέκνα ἔ ἐς τούτων τέκνα, τούτος ἔκεν τὰ κρέματα. *palmula* αἱ δέ κα ἰμέτις εἰ τούτων, ἀδευπιαὶ δὲ τῷ ἀποθανόντιος κῆς ταυτλῶν τέκνα ἔ ἐς τῶν τέκνων τέκνα, τούτος ἔκεν τὰ κρέματα. *palmula* αἱ δέ κα μέτις εἰ τούτων, ἰοῖς κ' ἐπιβάλλει ὅπῳ κ' εἴ τὰ κρέματα, τούτος ἀναιλῆθα. *palmula* αἱ δέ μὲ εἶεν ἐπιβάλλοντες, τᾶς Φοικίας οἵτινές κ' ἴωντι ὁ κλᾶρος, τούτους ἔκεν τὰ κρέματα³.

Ὁ νόμος καλεῖ στὴν κληρονομιά πρῶτα τὰ τέκνα, ἄρρενα καὶ θήλεα, τοῦ κληρονομούμενου καὶ τοὺς κατιόντες τους. Ἄν δὲν ὑπάρχουν ἄμεσοι συγγενεῖς, καλοῦνται στὴν κληρονομιά οἱ ἀδελφοὶ τοῦ κληρονομούμενου ἢ τὰ τέκνα ἢ οἱ κατιόντες τους καί, ἐλλείψει τούτων, οἱ ἀδελφές του ἢ τὰ τέκνα ἢ οἱ κατιόντες τους. Ἄν δὲν ὑπάρχουν ἄμεσοι ἀπόγονοι ἢ πλησιέστεροι συγγενεῖς, κληρονομοῦν τὴν παρουσία οἱ “ἐπιβάλλοντες”⁴, συγγενεῖς δικαιοῦχοι κληρονόμοι ἀπὸ ὅπουδῆπο-

3. M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, IV. *Tituli Gortynii* (Roma 1950), [n° 72]-Willetts, *The Law Code*, 65-66· R. Koerner, *Inchriftliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis, aus dem Nachlaß von R. Koerner*, ἔκδ. Von Klaus Hallof, Köln-Weimar-Wien 1993 (*Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*, Bd. 9), [n° 169]· Van Effenterre-Ruzé, *Nomima II, Recueil d' inscriptions politiques et juridiques de l' archaïsme grec (CEFR 188, II)*, Rome 1995, [n° 48].

4. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς δὲν καθίσταται σαφές ποιοὶ ἀκριβῶς ἦταν οἱ “ἐπιβάλλοντες” τῆς συγκεκριμένης διάταξης. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψη οἱ “ἐπιβάλλοντες” ἦταν συγγενεῖς ἀπὸ τῆ μεριά τοῦ πατέρα, “et, plus exactement, les collateraux paternels qui n' appartaient pas au meme oikos d' origine du défunt”: Βλ. Εὔ. Καραβέλιος, “Modalités successorales ab intestato à Gortyne”, *Festschrift für Arnold Kränzlein, Beiträge z. Antiken Rechtsgeschichte*, (ἔκδ. G. Wesener *Grazer Rechts- u. Staats-wiss. Stud.* 43), 1968, 32. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ πιθανότητα νὰ ἦταν συγγενεῖς μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου, πρόσωπα δηλ. ποὺ κατάγονταν ἀπὸ κοινὸ πρόγονο· βλ. Willetts, *The Law Code*, 12: “these epiballontes were kinsmen who, though not members of the oikos itself, belonged to the same clan as those members”. Σὲ κάθε περίπτωση, ὁ ὅρος “ἐπιβάλλοντες” ἀποδεδειγμένως ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τοῦ “οἴκου” καὶ ἡ γενική “τᾶς Φοικίας” θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη πρόταση: “τᾶς Φοικίας οἵτινές κ' ἴωντι ὁ κλᾶρος”. Γιὰ τὴν προτεινόμενη στίξη τοῦ κειμένου στὸ σημεῖο αὐτὸ βλ. F. Bücheler-E. Zitelmann, “Das Recht von Gortyn”, *RhMErgänzungsheft* 40 (1885), ad loc, Willetts, *The Law Code*, ad loc, Van Effenterre-Ruzé, *Nomima II*, [n° 48] ad loc, πρβλ. J. Kohler - E. Ziebarth, *Das Stadtrecht von Gortyn und seine Beziehungen zum gemeingriechischen Rechte*, Göttingen 1912, ad loc, Guarducci, *IC IV* (1950), [n° 72] ad loc, Koerner, *Inchriftliche Gesetzestexte* [n° 169], ad loc.

τε καὶ ἂν προέρχεται ἡ ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ συγγένεια (“ὅπῳ κ’ εἶ”)⁵. Ἄν δὲν ὑπάρχουν οἱ κληρονόμοι τῆς προηγούμενης οἰαδίας, ἡ περιουσία περιέρχεται σὲ αὐτούς, ὅποιοι καὶ ἂν εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν “κλᾶρον”.

2. ΟΙ ΠΡΟΤΑΘΕΙΣΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥΣ

“Κλᾶρος”

Ἡ λέξη “κλᾶρος”⁶ (δωρ., ἰων. “κλῆρος”) εἶχε κατ’ ἀρχὴν τὴ σημασία τοῦ “λαχνοῦ”, δηλαδή τοῦ ἀντικειμένου ἐκείνου (πέτρα, κομμάτι ξύλου, κλπ.), ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν στὴν κλήρωση. Στὴ συνέχεια κατέληξε νὰ δηλώνει τὸ τμήμα γῆς ποὺ τὸ ἀπένεμαν σὲ κάποιον μὲ κλῆρο, τὸ ἐκ κληρονομίας μερίδιο (“κλῆρος”, “μοῖρα”, μέρος, “λάχος”), καὶ γενικὰ κάθε καλλιεργημένο ἀγρό. Ἡ διαίρεση τῆς καλλιεργήσιμης γῆς σὲ κλήρους καὶ ἡ προσκύρωση ἐνὸς κλήρου γῆς σὲ κάθε ἄποικο ἦταν σταθερὴ πρακτικὴ διανομὴ τῆς γῆς (“δορίκτητος γῆ”) ἴσως νὰ ἴσχυσε καὶ κατὰ τὴν ἀρχικὴ ἐγκατάσταση τῶν Δωριέων στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Κρήτη⁷.

α) “Κλᾶρος” = Κλῆρος γῆς τῆς οἰκογενείας

Ξεκινῶντας ἀπὸ τὴν κύρια σημασία τῆς λέξεως ὁρισμένοι μελετητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ “κλᾶρος” τοῦ κληρονομικοῦ δικαίου τῆς Γόρτυνος ἦταν ὁ ἴδιος ὁ κλῆρος γῆς τῆς οἰκογενείας ποὺ εἶχε δοθεῖ στὸν κύριο τοῦ “οἴκου” κατὰ τὴν ἀρχικὴ διανομὴ τῆς γῆς⁸. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κυρίου τοῦ “οἴκου” ὁ κλῆρος γῆς

5. Ἡ πρόσθετη φράση “ὅπῳ κ’ εἶ” ἔχει δεχθεῖ πολλὰς διαφορετικὰς ἐρμηνεῖς· βλ. Van Effenterre-Ruzé, *Nomima* II, [n° 48], σ. 174: “L’ expression veut-elle dire selon ‘l’ endroit où sont les biens (F. Blass, M. Guarducci)? ou selon ‘l’ origine’ (dans l’ histoire du patrimoine) d’ où viennent les biens? ou selon ‘la qualité’ des ayants droits possibles? cf. F. Bücheler - E. Zitelmann et R.F. Willets...”.

6. Βλ. P. Chantraine, *Dict. Etym. Grecque* σ.λ. “κλῆρος” (δωρ. “κλᾶρος”), *LSJ*⁹ σ.λ. “κλῆρος”, H. Van Effenterre, “Il problema delle istituzioni doriche”, στὸ: *Le origini dei Greci. Dori e mondo Egeo*, a cura di D. Musti, ἐκδ. Laterza, Roma-Bari 1990, 301 κ.έ., Van Effenterre-Ruzé, *Nomima* II, σ. 11.

7. Βλ. D. Asheri, *Distribuzioni di terre nell’ antica Grecia. Memorie dell’ Accademia delle scienze di Torino*, Torino 1966, 5 κ.έ.

8. Βλ. A. Shaube, “Object and Composition der Rechtsaufzeichnung von Gortyn”, *Hermes* 21 (1886), 222-223, P. Guiraud, *La propriété foncière en Grèce jusqu’ à la conquête romaine*, Paris 1893, 224-225, H. Lipsius, *Zum Recht von Gortyn*, Leipzig 1909 (Des XXVII. Bandes der Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften), 397.

ἐπιστρέφει στήν κοινότητα, ἡ ὁποία τὸν παραχωρεῖ στή συνέχεια σὲ ἄλλο πολίτη. Ἡ κινητὴ περιουσία τοῦ ἀποθανόντος, τὰ “κρέματα”, παραδίδεται προσωρινὰ γιὰ φύλαξη στοὺς ἐξαρτημένους καλλιεργητὲς τοῦ κλήρου, ἐνῶ ἀργότερα περιέρχεται στήν κυριότητα τοῦ νέου κυρίου τοῦ κλήρου γῆς. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἀποψη αὐτὴ προϋποθέτει ὅτι ὁ κλῆρος γῆς τῆς οἰκογενείας δὲν συμπεριλαμβανόταν στὰ “κρέματα”, κινητὰ ἀγαθὰ τὰ ὁποῖα ὁ κύριος τοῦ “οἴκου” εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὰ διαθέσει ὅπως ἤθελε, ἀλλὰ παρέμενε ἡ ἀδιάθετη καὶ ἀναπαλλοτρίωτη περιουσία μιᾶς εὐρύτερης κοινωνικῆς ομάδας. Ὡστόσο, ὑπάρχουν βάσιμες ἐνδείξεις ὅτι ὁ κλῆρος γῆς συμπεριλαμβανόταν στὰ “κρέματα”, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν μᾶλλον τὸ σύνολο τῆς κινητῆς καὶ ἀκίνητης περιουσίας τοῦ ἀποθανόντος⁹. Σχολιάζοντας τὴν παραπάνω ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχή, θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ παρατηρήσει κανεῖς ὅτι στήν ἱστορία τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου δὲν ἀπαντᾷ ἀνάλογη νομοθετικὴ ρύθμιση, ρύθμιση δηλαδὴ βάσει τῆς ὁποίας μεταβιβάζονταν στὸ δημόσιο δικαιώματα στήν περιουσία ἀποβιώσαντος πολίτη, ἐλλεῖπει πλησιέστερων συγγενῶν¹⁰. Θὰ μπορούσε τέλος νὰ παρατηρήσει κανεῖς ὅτι ἡ φρασεολογία τῆς συγκεκριμένης διάταξης ὑποδηλώνει ὅτι ὁ ὅρος “κλᾶρος” ἀναφέρεται σὲ ἓνα σύνολο προσώπων δικαιούχων κληρονόμων μᾶλλον¹¹, παρὰ σὲ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ ἀποθανόντος.

β) “Κλᾶρος”=Ἐξαρτημένοι καλλιεργητές

Πρὸς ποιά κατεύθυνση ὅμως θὰ ἀναζητήσουμε τὰ πρόσωπα αὐτά;

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ “κλᾶρος” ἦταν οἱ ἐξαρτημένοι καλλιεργητὲς τοῦ οἰκογενειακοῦ κλήρου. Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς

9. Βλ. σχετικὰ Μ. Guarducci, *IC IV* (1950) [n° 72], σ. 158, R. Meiggs-D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford²1988, 97, Μ. I. Finley, “The alienability of land in ancient Greece: A point of view”, *Eirene* 7(1968), σελ. 28 σημ. 8, Koerner, *Inschriftliche Gesetzestexte*, [n° 169], 498 κ.έ.

10. Βλ. Παππούλια, *ΠΑΑ* 4 (1929) 428-9, J. Modrzejewski, “La dévolution à l’ état des successions en déshérence dans le droit hellénistique (Note sur P. Doura Welles 12)”, *RD [R.H.D.]*, 3e série 8 (1961), 89 κ.έ. (σ. 90): “Le droit de la polis classique ne semble pas avoir connu une telle règle... On trouve, dans les sources épigraphiques, quelques dérogations à ce principe; cependant, ces traces d’ une régime de dévolution au profit de la cité ne sauraient être valables pour le droit de la Grèce ancienne: elles concernent toutes l’ époque postérieure à Alexandre.”.

11. Πρβλ. *LSJ* σ.λ. “κλῆρος”: II 3b: “collect, body of inheritors, Leg Gort L.C.”.

ἄποψης αὐτῆς¹² συνδέουν τὴ γενικὴ “τᾶς Φοικίας” μὲ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἀναφορικὴ πρόταση. Ἡ φράση “τᾶς Φοικίας οἵτινες κ’ ἴδοντι ὁ κλᾶρος” θεωρήθηκε ὅτι ὑποδεικνύει τοὺς ἐξαρτημένους καλλιεργητὲς τοῦ οἰκογενειακοῦ κλήρου, τοὺς “κλαρώτας” τῶν ἐλληνιστικῶν λεξικογραφῶν, τοὺς “οἰκεῖς” τῆς μεγάλης ἐπιγραφῆς τῆς Γόρτυνος. Ἡ ἄποψη αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ ἐξαρτημένοι καλλιεργητὲς ἦταν στενὰ προσδεδεμένοι στοὺς κλήρους ποὺ καλλιεργοῦσαν. Ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται, ὁ κύριος τοῦ κλήρου γῆς, ὅσο ζοῦσε, εἶχε παραχωρήσει στὴν πράξη μέρος ἀπὸ τὶς ἐξουσίες καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῆς κυριότητος πάνω στὴ γῆ στοὺς ἐξαρτημένους καλλιεργητὲς. Μετὰ τὸ θάνατό του, ἂν δὲν ὑπῆρχαν ἄμεσοι ἀπόγονοι ἢ ἄλλοι συγγενεῖς, ἡ μέχρι τότε *de facto* ἐκχώρηση ὁρισμένων ἐξουσιῶν καὶ ὑποχρεώσεων τῆς κυριότητος τῆς γῆς ἦταν δυνατόν νὰ περιέλθει *de jure* πλέον σὲ αὐτοὺς, οἱ ὁποῖοι, ἄλλωστε, ἦταν κάποτε ἐλεύθεροι, κύριοι τῆς γῆς ποὺ τώρα καλλιεργοῦσαν¹³.

Ἡ διαπίστωση ὅμως αὐτὴ εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθεῖ, καὶ μάλιστα πρὸ πειστικά, ὡς ἐπιχείρημα γιὰ τὸ ἀντίθετο. Οἱ μελετητὲς ποὺ ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ περιέλθει ἡ περιουσία ἐλευθέρου πολίτη στὴν κυριότητα μὴ ἐλευθέρων, ἐπισημαίνουν ὅτι ἡ ὑπαγωγή τῆς κληρονομίᾳς στοὺς ἐξαρτημένους καλλιεργητὲς δὲ θὰ μπορούσε νὰ γίνει, χωρὶς νὰ παραβιαστεῖ ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα¹⁴. Ἡ ἀναγνώριση στοὺς μὴ ἐλεύθερους τοῦ δικαιώματος νὰ γίνουν κύριοι γῆς ἀντιφάσκει πρὸς βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία δικαίωμα νὰ ἀποκτοῦν κυριότητα στὴ γῆ καὶ σὲ ἀκίνητα εἶχαν μόνον οἱ πολῖτες. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ πολῖτες τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων ζοῦσαν κυρίως ἀπὸ τὶς προσόδους τῆς γῆς καὶ ἡ εὐρρυθμὴ λειτουργία τῆς πολιτείας ἀπαιτοῦσε ὅλοι ὅσοι συμμετεῖχαν στὴν πολιτικὴ κοινότητα νὰ εἶναι ἐφο-

12. R. Dareste-B. Haussoullier-Th. Reinach, *Recueil des Inscriptions juridiques grecques*, I, Paris 1894, 463, Bücheler-Zitelmann, *Das Recht von Gortyn*, 144, R.F. Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete*, London 1955, 10, 35-36, 50-51, 61, τοῦ ἰδίου, *The Law Code*, 15, 66, S. Link, *Landverteilung und sozialer Frieden im archaischen Griechenland* (*Historia*, Einzelschriften, Heft 69), Stuttgart 1991, 109 κ.έ., S. Link, *Das griechische Kreta. Untersuchungen zu seiner staatlichen und gesellschaftlichen Entwicklung vom 6. bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.*, Stuttgart 1994, 75 κ.έ.

13. Dareste- Haussoullier-Th. Reinach, *Recueil des Inscriptions juridiques*, 463, Willetts, *Aristocratic Society*, 51, 61.

14. Bl. Lipsius, *Zum Recht von Gortyn*, 397, D. Lotze, *Μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων. Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.*, Berlin 1959, 12-14, E. Karabélias, *Modalités successorales*, 34.

διασμένοι με αυτό το αγαθό. Στις πόλεις της αρχαίας Κρήτης μάλιστα, στις όποιες ή δωρική κατάκτηση είχε διαμορφώσει τη διάκριση των κοινωνικών ομάδων, τα δικαιώματα και της υποχρεώσεις τους, ή ιδιότητα του πολίτη παρέμενε αποκλειστικά συνδεδεμένη με προνόμια, όπως το δικαίωμα κατοχής της γης, της πολεμικής εκπαίδευσης στην άγέλα, της συμμετοχής στις πολιτικές δραστηριότητες της πόλης. Ένδεχόμενη υπαγωγή της κληρονομιάς στους εξαρτημένους καλλιεργητές θα είχε ως συνέπεια την αναβάθμιση της οικονομικής και κοινωνικής τους θέσης. Αλλά ακόμη και τότε, οι πρώην εξαρτημένοι καλλιεργητές θα ανέρχονταν απλώς στην κοινωνική κατηγορία των “άπεταίρων”¹⁵, δηλαδή των ελεύθερων χωρίς πολιτικά δικαιώματα, που ήταν αποκλεισμένοι από τις εταιρείες και δεν είχαν τη δυνατότητα να μετέχουν στα κοινά συσσίτια. Η εξέλιξη αυτή όμως δεν θα ευνόησε την πόλη, ή όποια είχε ανάγκη από ελεύθερους πολίτες, κατόχους γεωργικών κλήρων, ικανούς να καταβάλλουν τις καθορισμένες εισφορές τους, βασικό και σταθερό παράγοντα ανεφοδιασμού των κρητικών συσσιτίων. Στις διατάξεις της μεγάλης επιγραφής είναι σαφής ή προτίμηση στην κοινωνική ομάδα των ελεύθερων πολιτών: Χαρακτηριστική είναι ή διάταξη (Col. VII 4-10) στην όποια όρίζεται ρητά ότι τα τέκνα μιᾶς ελεύθερης γυναίκας από τη συμβίωσή της με δούλο, στην περίπτωση που ήταν δούλοι, δεν κληρονομούσαν την περιουσία της μητέρας τους, έστω και αν δεν υπήρχαν ελεύθερα τέκνα. Άξιοσημείωτο επίσης είναι ότι σέ μία από τις διατάξεις της επιγραφής (Col. I 15-18), που αναφέρονται στη διεξαγωγή δίκης για την αναγνώριση της προσωπικής κατάστασης ενός προσώπου¹⁶, όρίζεται ότι σέ περίπτωση αμφιβολίας για τὸ αν είναι κανείς ελεύθερος ή δούλος γίνεται δεκτό ότι είναι ελεύθερος¹⁷.

Οί δυσκολίες στις όποιες προσκρούει ή παραπάνω άποψη υποχρεώνουν να δεχθούμε ότι τὰ μέλη του “κλάρου” ανήκαν στην κοινωνική ομάδα των ελεύθερων με πλήρη πολιτικά δικαιώματα.

γ) “Κλᾶρος”=Τὸ γένος του άποθανόντος

Με άφετηρία την άποψη αυτή, μία μερίδα μελετητών υποστηρίζει ότι ό

15. Willets, *Aristocratic Society*, 37 κ.έ.

16. “leges de hominibus sive in libertatem proclamandis sive in servitutem vindicandis”: Guarducci, *ICIV* (1950), [n° 72], σσ. 149-151.

17. Βλ. και Έ. Περάκη, *Η Μεγάλη Δωδεκάδελτος Έπιγραφή της Γόρτυνος*, εισ. Σ. Ι. Φιοράκη, μτφρ. - σχόλια Έ.Ε. Περάκη, *Ηράκλειον* 1973, 156-158.

“κλᾶρος” ήταν τὸ γένος τοῦ ἀποθανόντος¹⁸. Ἡ ἀποψη αὐτὴ γίνεται περισσότερο κατανοητὴ ἂν τὴν ἐντάξουμε στὸ πλαίσιο τῆς θεωρίας, κατὰ τὴν ὁποία ἡ διανομὴ τῆς γῆς εἶχε γίνει ἀρχικὰ ἀνάμεσα στὶς φυλὲς καὶ σταδιακὰ ἀνάμεσα στοὺς οἴκους¹⁹. Στὴν κοινωνία τῆς Γόρτυνος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., στὴν ὁποία εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ τὸ καθεστῶς τοῦ οἴκου²⁰ καὶ τῆς οἰκογενειακῆς ιδιοκτησίας, ἡ ἔλλειψη κατιόντων ἢ ἄλλων συγγενικῶν προσώπων ἔκανε νὰ ἀναβιώσουν τὰ δικαιώματα τῶν μελῶν τοῦ γένους, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ὁ οἶκος τοῦ ἀποθανόντος, πάνω στὴν περιουσία του. Ὡστόσο, ἂν γίνει δεκτό, σύμφωνα μὲ ὅσα εἰπώθηκαν πρὶν πᾶν, ὅτι ὁ κύκλος τῶν “ἐπιβαλλόντων” ἐκτεινόταν πράγματι ἕως τὸ γένος τοῦ ἀποθανόντος, τότε τὰ ὅρια τῆς ἀναζητήσεώς μας διευρύνονται σὲ πρόσωπα ποὺ συνδέονταν μὲ τὸν ἀποβιώσαντα ὄχι πλέον μὲ δεσμοὺς αἵματος, ἀλλὰ δεσμοὺς ποὺ εἶχαν ἀναπτυχθεῖ σὲ καθαρά τοπικὴ βάση.

δ) “Κλᾶρος”=Οἱ γείτονες

Ἐξετάζεται λοιπὸν στὴ συνέχεια τὸ ἐνδεχόμενο τὰ μέλη τοῦ “κλᾶρου” νὰ εἶναι οἱ κύριοι γειτονικῶν κλήρων. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ σχέσεις γειτονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔπαιζαν ἐνεργὸ ρόλο σὲ κάθε μεταβολὴ τοῦ ιδιοκτησιακοῦ καθεστώτος τῆς γῆς. Σὲ ἕνα ἀρχαῖο στάδιο κατὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπῆρχαν ἐπίσημα κτηματολόγια, στὶς περισσότερες ἐλληνικὲς πόλεις ἦταν ἀπαραίτητη ἡ μαρτυρία τῶν γειτόνων γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν δικαιωμάτων κυριότητος ἑνὸς ἀτόμου σὲ συγκεκριμένο ἀγροτεμάχιο.²¹ Ἀπὸ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Γόρτυνα²² καὶ εἶναι περίπου σύγχρονη μὲ τὴ μεγάλη ἐπιγραφή, ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ἀπαιτοῦνταν οἱ ἑνορκεῖς μαρτυρίες ἑννέα γειτόνων γιὰ τὴν ἐκδίκαση ὑπόθεσης ποὺ ἀφοροῦσε περιουσιακὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποία εἶχαν

18. Kohler-Ziebarth, *Das Stadtrecht von Gortyn*, 65.

19. Βλ. Willets, *Aristocratic Society*, 28, σημ. 1, τοῦ ἰδίου, *The Law Code*, 11, πρβλ. D. Roussel, *Tribu et Cité. Etudes sur les groupes sociaux dans les cités grecques aux époques archaïque et classique*, Paris 1976, 258 - 259.

20. Ὁ “οἶκος” ἦταν ἡ βασικὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ μονάδα τῆς πόλεως. Γιὰ τὸν “οἶκο” στὴ Γόρτυνα βλ. Willets, *Aristocratic Society*, 59 κ.ἑ. καὶ 259 κ.ἑ., Link, *Das griechische Kreta*, 53 κ.ἑ., K.R. Kristensen, “Men, Women and Property in Gortyn: The Karteros of the Law Code”, *C&M* 45, (1994), 5-26.

21. Βλ. M.I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C.. The Horos Inscriptions*, New York 1973, 13 κ. ἑξ..

22. ICIV (Γόρτυς) 81, (περὶ τὸ 480-450 π.Χ.). Βλ. M. Guarducci *ad loc.*

δοθεῖ ὡς ἐμπράγματα ἀσφάλεια. Σὲ πράξεις ὠνῶν, πράξεις δηλ. ἀγοραπωλησίας ἀκινήτων, πού μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴ Μακεδονία,²³ μεταξὺ τῶν μαρτύρων παρίστανται καὶ πρόσωπα πού ἀναφέρονται ὡς γείτονες. Ἔχει ἐπισημανθεῖ²⁴ ὅτι ἡ παρουσία τους ὀφειλόταν προφανῶς στὸ γεγονὸς ὅτι ἐξέφραζαν ἰδιαιτέρη νομικὴ ἔννοια: νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν τὰ ὅρια τοῦ μεταβιβαζόμενου ἀκινήτου. Ἡ θέση τοῦ ἀγοραζόμενου ἀκινήτου στὶς παραπάνω πράξεις προσδιορίζεται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη²⁵ τοῦ γειτονικοῦ ἀκινήτου. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παρουσία τῶν γειτόνων σὲ πράξεις ἀγοραπωλησίας ἀκινήτων ἐξέφραζε ἰδιαιτέρη νομικὴ ἔννοια ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Θεόφραστου²⁶, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στοὺς Θουρίους τῆς Κάτω Ἰταλίας σὲ περίπτωσι πώλησις ἀκινήτου, οἱ γείτονες παρευρίσκονταν ὡς μάρτυρες τῆς μεταβίβασις, ἐλάμβαναν μάλιστα ἓνα συμβολικὸ χρηματικὸ ποσό: “νόμισμά τι μνήμης ἕνεκεν καὶ μαρτυρίας”.

Ἀξιοσημεῖωτο ἐπίσης εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀναγνωρίζονταν στοὺς κυρίους γειτονικῶν ἀκινήτων δικαίωμα “προτιμήσεως”²⁷. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ οἱ κύριοι γειτονικῶν ἀκινήτων μαζί μὲ τοὺς συγκυρίους προτιμοῦνταν ἀπὸ κάθε ἄλλο ἀγοραστή ὑπὸ τοὺς ἴδιους ὅρους.

Τὸ ἐρώτημα πού εὐλόγα γεννᾶται στὴ συνέχεια εἶναι ἂν τὰ μέλη τοῦ “κλάρου” ἐκαλοῦντο στὴν κληρονομία ὡς γείτονες²⁸, βάσει τῶν σχέσεων γειτονίας καὶ τῶν ἔννομων δικαιωμάτων πού πῆγαζαν ἀπὸ αὐτές, ἢ ὡς συγκυριοὶ μᾶλλον τῆς ἴδιας ἐδαφικῆς ἔκτασις, ἢ ὁποία εἶχε προσκυρωθεῖ σὲ αὐτοὺς κατὰ τὴν ἀρχικὴ διανομὴ τῆς γῆς²⁹.

23. Βλ. Μ. Σ. Γιούνη, “Ὡναὶ Μακεδονίας (Ἀγοραπωλησίαις ἀκινήτων σὲ μακεδονικὲς ἐπιγραφὰς τοῦ 4^{ου} καὶ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνα)”, *Ἀρμενόπουλος (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Δ.Σ.Θ.)* 12, (1991) 25-50, Π. Χρυσοστόμου, “Βασιλικοὶ δικασταὶ καὶ ταγοὶ σὲ μιὰ νέα ἐπιγραφὴ μὲ ὠνὲς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Μακεδονία”, *Τεκμήρια* 3, (1997) 23-43.

24. Γιούνη, ὁ. π., 47, Χρυσοστόμου, ὁ. π., 29-30.

25. Χρυσοστόμου, ὁ. π., 29.

26. Θεόφραστος *Περὶ συμβολαίων*, ἀποσπ. 97 (apud Στοβαῖος Ἀνθολόγιον, 44, 22) Ἐκδ. F. Wimmer, Paris 1886, 441-442. Βλ. σχετικὰ Ἰ.Π. Βελισσαροπούλου, *Ἀλεξανδρινοὶ Νόμοι. Πολιτικὴ αὐτονομία καὶ νομικὴ αὐτοτέλεια τῆς πτολεμαϊκῆς Ἀλεξάνδρειας*, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1981, σσ. 102 κ.έ., 165-7.

27. Βλ. J. Velissaropoulos-Karakostas, “Συνεπαινοῦντες. Aux origines du droit de préemption”, *Symposion* 1988, 413-24.

28. Βλ. Link, *Landverteilung und sozialer Frieden*, 112.

29. G. De Sanctis, *Storia dei Greci dalle origini alla fine del secolo V*, I, Firenze 1961, 508: [“κλᾶρος”]: “I” insieme dei proprietari di quel distretto ove si trovano gli stabili che il defunto

Οί συνθήκες κατανομῆς τῆς γῆς στίς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης ἀποτελοῦν ὡστόσο ἓνα ἀκόμη σημεῖο προβληματισμοῦ. Διανεμήθηκε ἡ κατακτημένη γῆ σέ κλήρους ἀρχικά σέ ἐπίπεδο φυλῶν ἢ γενῶν, καί σταδιακά σέ ἐπίπεδο οἴκων; Ἡ μήπως οἱ πόλεις εἶχαν προβεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴ διανομὴ τῆς διαθέσιμης γῆς σέ ἐπαρκεῖς, καί ἐνδεχομένως ἴσους στὴν ἔκταση, κλήρους ἀνάμεσα στοὺς πολίτες;

3. ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ἄμεσων μαρτυριῶν προσφεύγουμε σέ ἄλλες περιοχές τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου γιὰ τὴν ἀναζήτηση στοιχείων τὰ ὅποια θὰ βοηθήσουν ἐνδεχομένως νὰ ἀπαντήσουμε στὰ ἐρωτήματα ποὺ τέθηκαν παραπάνω.

α) Οἱ συνθήκες κατανομῆς καὶ κατοχῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Σπάρτη

Ἡ προσοχή μας στρέφεται ἀρχικά στὴ δωρική Σπάρτη, ὅπου σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἡ γῆ εἶχε διανεμηθεῖ κατὰ τὴν ἀρχικὴ ἐγκατάσταση τῶν Δωριέων σέ ἴσους κλήρους ἀνάμεσα στοὺς πολίτες³⁰. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας παρουσιάζει ἡ μαρτυρία τοῦ Πολυβίου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὸ ζήτημα στὸ πλαίσιο τῆς σύγκρισης ποὺ ἐπιχειρεῖ ἀνάμεσα στὰ πολιτεύματα τῆς Κρήτης καὶ τῆς Σπάρτης. Μία ἀπὸ τίς διαφορὲς ποὺ σημειώνει ἀνάμεσα στὰ δύο πολι-

possedeva”, Guarducci, *ICIV* (1950), [n° 72], 160: [“οἰτινὲς κ’ ἴοντι ὁ κλᾶρος”]: “Vox κλᾶρος territorii partem genti vel tribui sorte antiquitus indicans (cfr. Busolt-Swoboda, *Griech. Staatskunde*, 742, adn. 3), hic partis illius dominos omnes manifesto significat”, Karabélias, *Modalités successorales*, 34, Koerner, *Inscriptliche Gesetzestexte*, [n° 169], 503: “Die Personengruppe stand auf jeden Fall in einem näheren Verhältnis zu der ausgestorbenen Familie, sie mag als mit ihr ursprünglich verwandt angesehen worden sein, da sie alle durch die Landnahme Teilhaber des gleichen klaros gewesen waren”, Ἰ. Ἀ. Τυπάλδου, *Ἑρμηνεία τῆς ἐν Γόρτυνι τῆς Κρήτης τῷ 1884 ἀνακαλυφθείσης Ἐπιγραφῆς*, Ἀθῆναι 1887, 30. Πρὸς τὴν ἴδια κατεῦθυσεν ἐπίλυσης τοῦ προβλήματος στρέφεται ἡ ἄποψη τῶν H. Van Effenterre-F. Ruzé, *Nomima II*, οἱ ὁποῖοι συνδέουν τὴ γενικὴ “τᾶς Φοικίας” μὲ τὴν ἀναφορικὴ πρόταση “οἰτινὲς κ’ ἴοντι ὁ κλᾶρος”, ἐκλαμβάνοντας τὴ γενικὴ αὐτὴ (“τᾶς Φοικίας”) ὡς “un déterminant de tout ce qui suit” (ὁ.π., 11): “A nos yeux, c’ est le lieu d’ attache de la famille, son territoire, le hameau ou le village qui lui appartenait et auquel elle ne cessera d’ appartenir”, βλ. ἐπίσης ὁ.π., σ. 11 σημ. 31: “Nous comprenons donc ainsi ce passage très discuté: “au cas où il n’ y aurait pas d’ ayants droit (de la famille), c’ est le klaros (c’ est - à - dire la famille au sens large appartenant à ce domaine), quels que puissent être ceux qui en sont, qui aura les biens”.

30. Πλάτ. *Νόμοι* III 684 d - e, Πολύβ. *Ἱστοριῶν* VI 45.3 - 46.3.

τεύματα ἀφορᾷ στὸ θέμα τῆς κατοχῆς τῆς γῆς (Πολύβ. VI, 45. 3): “τῆς μὲν δὴ Λακεδαιμονίων πολιτείας ἴδιον εἶναι φασὶ πρῶτον μὲν τὰς περὶ τὰς ἐγγαίους κτήσεις, ὧν οὐδενὶ μέτεστι πλεῖον, ἀλλὰ πάντας τοὺς πολίτας ἴσον ἔχειν δεῖ τῆς πολιτικῆς χώρας”.

Στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετική, δεδομένου ὅτι οἱ Κρητες δὲν γνώριζαν κανένα περιορισμὸ στὴν κτήση τῆς γῆς. (Πολύβ. VI 46.1): “...παρὰ δὲ Κρηταιεῦσι πάντα τούτοις ὑπάρχει τάναντία· τὴν τε γὰρ χώραν κατὰ δύναμιν αὐτοῖς ἐφιάσιν οἱ νόμοι, τὸ δὲ λεγόμενον, εἰς ἄπειρον κτᾶσθαι..”.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Πολυβίου δὲν βοηθᾷ στὸ νὰ καταλήξουμε σὲ συμπεράσματα μὲ βεβαιότητα. Τὸ πρόβλημα τῆς κατοχῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Σπάρτη - one of the most vexed in the obscure field of Spartan constitutions κατὰ τὸν F. W. Walbank³¹ - παραμένει θέμα ἀνοικτὸ γιὰ τὴν ἔρευνα³². Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ἡ παράδοση γιὰ τὴ διαίρεση τῆς διαθέσιμης γῆς σὲ ἴσους κλήρους ἀνάμεσα στοὺς Σπαρτιάτες πολίτες, σὲ μία πρῶιμη ἐποχῇ, ἀντικατοπτρίζει τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα ἢ πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη ἐπινόηση στὸ πλαίσιο τῆς ἐξιδανίκευσης τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος ποὺ παρατηρεῖται στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία καὶ (περιστασιακὰ) στὴν πολιτικὴ ρητορικὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³³ Σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὶς συνθήκες κατοχῆς τῆς γῆς στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης ἡ πηγὴ τοῦ Πολυβίου πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἔφορος. Ἡ σχετικὴ μαρτυρία ἀναφέρεται στὴν κατάσταση ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ στὶς πόλεις τῆς Κρήτης κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ὅταν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς γῆς θὰ πρέπει νὰ εἶχε συγκεντρωθεῖ στὰ χέρια ὀλίγων³⁴. Δὲν γνωρίζουμε ὥστόσο πῶς διανεμήθηκε ἀρχικὰ ἡ γῆ στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης.

31. F. W. Walbank, *A historical commentary on Polybius*, vol. I, Oxford 1957, 728.

32. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κατοχῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Σπάρτη βλ. S. Hodkinson, “Land tenure and inheritance in classical Sparta”, *CQ* n.s. 36, (1986), 378-406, D. M. MacDowell, *Τὸ σπαρτιατικὸ Δίκαιο*, ἑλλ. μτφρ. Νικ. Κονομῆ, Ἀθήνα 1988, 133, κ.ἐξ., L. Thommen, *Lakedaimonion Politeia. Die Entstehung der spartanischen Verfassung*, [Historia Einzelschriften, Heft 103] Stuttgart 1996, 44 κ. ἐξ. K.-W. Welwei, *Die griechische Polis. Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit*, Stuttgart 1998, 90 κ. ἐξ.

33. Πλάτ. *Νόμοι* (ὅπ.π. σημ. 30) Ἰσοκράτης, *Ἀρχίδαμος*, 20 καὶ *Παναθηναϊκός*, 259.

34. Τὸ φαινόμενο τῆς συγκέντρωσης τῆς γῆς στὰ χέρια τῶν ὀλίγων καὶ τῆς συνακόλουθης αὐξήσεως τῶν ἀκτημόνων στὶς πόλεις τῆς Κρήτης ἐγινε ἐντονότερο κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχῇ. Βλ. σχετικὰ Willetts, *Aristocratic Society*, 184 κ.ἐ., D. Asheri, *Distribuzioni di terre*, 114 κ.ἐ., A. Petropoulou, *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt 1985, σελ. 47 καὶ σημ. 187.

α) ‘Ο “κλῆρος” στὴ Θεσσαλία

Τὴν προσοχὴ μας ἐπισύρει ἡ ἀρχαία Θεσσαλία, στὰ ἐδάφη τῆς ὁποίας εἶχαν ἐγκατασταθεῖ οἱ Θεσσαλοί, κατὰ τὴ μεταναστευτικὴ περίοδο, ὑποτάσσοντας τοὺς παλαιότερους κατοίκους³⁵.

Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶχαν σημειωθεῖ ἀναλογίες στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὀργάνωση τῶν δύο περιοχῶν. Πρόκειται, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, γιὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ συστήματα ποὺ διαμορφώθηκαν κάτω ἀπὸ συν-θῆκες κατάκτησης³⁶. Ἡ ἰδιοκτησία τῆς γῆς παρέμεινε, καὶ στὶς δύο περιοχές, ἀποκλειστικὸ προνόμιο ἐνὸς περιορισμένου τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ ἀσκούσε ἐπικυριαρχία σὲ κατώτερα στρώματα ὑποτελῶν. Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς εἶχε ἀνατεθεῖ σὲ ἐξαρτημένους καλλιεργητές, οἱ ὅποιοι εἶχαν ὑποχρεωθεῖ νὰ καλλιεργοῦν τὴ γῆ ἀποδίδοντας στοὺς νέους κυρίους τῆς γῆς ἓνα τμήμα ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους ὡς φόρο. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ λόγιος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Πολυδεύκης τοποθετεῖ στὴν ἴδια κοινωνικὴ κατηγορία τοὺς “πενέστας” τῶν Θεσσαλῶν καὶ τοὺς “κλαρώτας” καὶ τοὺς “μινωῖτας” τῶν Κρητῶν³⁷.

Κατὰ τὴ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δομῶν τῶν δύο περιοχῶν ἐπισημαίνονται καὶ ἄλλες ἀναλογίες. Μία ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ εἶναι ὅτι τόσο στὶς πόλεις τῆς ἀρχαίας Κρήτης ὅσο καὶ στὴν ἀρχαία Θεσσαλία εἶχαν δημιουργηθεῖ μηχανισμοὶ τέτοιοι ποὺ ἐπέτρεπαν τὴν ἀνάδειξη ὀρισμένων ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπιβληθεῖ κοινωνικὰ καὶ μονοπωλοῦσαν τὸ δικαίωμα πρόσβασης στὴν ἐξουσία³⁸. Ἀξίζει νὰ σημειω-

35. Θουκ. I 12 3-4, Ἀθῆν. VI 264b, Ἀριστοτ. *Πολιτ.* II 1269b 5-8. Βλ. σχετικὰ H. D. Westlake, *Thessaly in the Fourth Century B.C.*, London 1935, 21 κ.έ.

36. Βλ. G. Busolt-H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, II, München 1926, 737-51 (Κρήτη), 1478-507 (Θεσσαλία), Westlake, *Thessaly*, 21 κ.έ., Lotze, *Μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων*, 4-25 (Κρήτη), 46 κ.έ. (Θεσσαλία), Willetts, *Aristocratic Society*, 33-56, 249-56.

37. Βλ. Ἰουλίου Πολυδεύκους, *Ὀνομαστικόν* Γ 83, ἐκδ. I. Bethe, Βερολίνο 1900, πρβλ. Ἀθῆν. VI 263a - 263e, 264a-b.

38. Πρβλ. ἀρχὴ τῶν “ταγῶν” στὴ Θεσσαλία - ἀρχὴ τῶν “κόσμων” στὶς πόλεις τῆς Κρήτης (βλ. σχετικὰ [Θεσσαλία]: B. Helly, *L' état thessalien: Aleuas le Roux, Les tétrades et les tagoi*, Lyon 1995, 315 κ.έ., [Κρήτη]: Willetts, *Aristocratic Society*, 28-29, Link, *Landverteilung und sozialer Frieden*, 124 κ.έ., Τοῦ ἰδίου, *Das griechische Kreta*, 97 κ.έ., 122 κ.έ.). Ἡ ἐξουσία τῶν “ταγῶν” καὶ τῶν “κόσμων” ἦταν κατὰ βάση στρατιωτικὴ, πρβλ. “ταγοί” - “τάσσω”, “κόσμοι” - “κοσμίω - κοσμέω - ῶ”. Τὸ ρῆμα “τάσσω” καὶ τὸ ρῆμα “κοσμῶ” ἔχουν οὐσιαστικὰ τὴν ἴδια σημασία: τοποθετῶ σὲ τάξη, κυρίως τὴ στρατιωτικὴ παράταξη (κατάταξη στρατιωτικῶν δυνάμεων). Βλ. Helly, *L' état thessalien*, 334, E. Kirsten, *Das dorische Kreta I: Die Insel Kreta im 5. und 4. jh.*, Würzburg 1942, 162 - 163.

θεῖ ὅτι τὸ πολίτευμα τῶν Θεσσαλικῶν πόλεων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ Θουκυδίδη ὡς “δυναστεία” (Θουκ. IV 78.3): “δυναστεία μᾶλλον ἢ ἰσονομία ἐχρῶντο τὸ ἐγχώριον οἱ Θεσσαλοί”. Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ ἐπίσης τὸν ἴδιο χαρακτηρισμό, γιὰ νὰ προσδιορίσει τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος τῶν πόλεων τῆς Κρήτης (*Πολιτικά* II, 1272 b 10 κ.έ.): “ἢ καὶ δῆλον ὡς ἔχει τι πολιτείας ἢ τάξις, ἀλλ’ οὐ πολιτεία ἐστὶν ἀλλὰ δυναστεία μᾶλλον”.

Στὸ πλαίσιο τῆς συγκριτικῆς θεώρησης τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δομῶν τῶν δύο περιοχῶν, ἐξετάζονται στὴ συνέχεια οἱ συνθήκες κατανομῆς καὶ κατοχῆς τῆς γῆς. Ὅσον ἀφορᾷ στὴ Θεσσαλία, οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὶς συνθήκες κατανομῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Θεσσαλία προέρχονται ἀπὸ δύο ἀποσπάσματα τῆς “Θεσσαλῶν πολιτείας” τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στὸν Ἀλεῦα τὸν “Πυρρόν” τὴ διαίρεση ὁλόκληρης τῆς Θεσσαλίας σὲ τέσσερις περιοχές (“τετράδες”, Rose, Frgm. 497): “καὶ Ἀριστοτέλης δὲ ἐν τῇ κοινῇ Θετταλῶν πολιτεία ἐπὶ Ἀλεῦα τοῦ πυρροῦ διηρησθῆναι φησιν εἰς ὁμοίρας τὴν Θετταλίαν”, καὶ τὴν κατανομή τῆς γῆς τῶν Θεσσαλικῶν πόλεων σὲ “κλήρους” (Rose, Frgm. 498): “καθάπερ φησὶν Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Θεσσαλῶν πολιτεία γράφων οὕτως “διελὼν δὲ τὰς πόλεις³⁹ Ἀλεῦας⁴⁰ ἔταξε κατὰ⁴¹ τὸν κληρὸν παρέχειν ἐκάστους, ἱππέας μὲν τεσσαράκοντα, ὀπλίτας⁴² δὲ ὀγδοήκοντα”.

Σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα ἀντίληψη οἱ “κληροὶ” τοῦ ἀποσπάσματος ἦταν κτήματα πολὺ μεγαλύτερα σὲ ἔκταση ἀπὸ ὅ,τι στὴ νότια Ἑλλάδα, κτήματα συγκρίσιμα μὲ τὰ ρωμαϊκὰ *latifundia*, τὰ ὁποῖα εἶχαν διανεμηθεῖ σὲ συγγενικὲς ὁμάδες εὐρύτερες ἀπὸ τὴν οἰκογένεια⁴³. Ὅμως, στὴν πρόσφατη μελέτη του γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας καὶ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἀλεῦα τοῦ “Πυρροῦ” ὁ B. Helly⁴⁴ ἀντικρούει τὶς παραπάνω παραδοχές. Ἡ βασικὴ θέση τοῦ Helly εἶναι ὅτι ἡ διαίρεση τῆς Θεσσαλίας σὲ “τετράδες”, “πόλεις” καὶ “κλήρους” ἀποτελέσσει τὴ βάση τῆς ἀναδιοργάνωσης τοῦ στρατοῦ, στὴν ὁποία, σύμφωνα μὲ ὅσα

39. τὴν πόλιν cod., Helly: τὰς πόλεις Rose: τὴν πολιτείαν Schwartz: τὴν πολιτικὴν Wade-Gery.

40. Ἀλόας cod., Ἀλεῦας Rose.

41. καὶ (cod., Helly: κατὰ Pflugk, Rose).

42. ὀπλίτας cod.: πελταστὰς Cobet.

43. E. Meyer, *Theopomps Hellenika*, Halle 1909, 225 κ. έ., G. Busolt - H. Swoboda, *Griechische Staatskunde*, II, München 1926, 742 καὶ 1478 κ.έ., Westlake, *Thessaly*, 104. Lotze, *Μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων*, 31, 51.

44. Helly, *L' état thessalien*, 355-363.

παραδίδονται, προέβη ὁ Ἀλεύας στὸ β' μισό τοῦ βου αἰ. π.Χ.⁴⁵. Ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὀργάνωσης τῆς Θεσσαλίας, κατὰ τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο, ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ κεντρικὴ ἐξουσία καὶ νὰ ἐξευρεθεῖ τρόπος ἀποτελεσματικότερης ὀργάνωσης τοῦ στρατοῦ. Ἀπὸ τὴν ἀναδιοργάνωση αὕτη προέκυψε μιὰ νέα πολιτικὴ μονάδα, ὅπου, *l'ethnos, la communauté politique, le koinon, qui est la forme d'organisation que cet ethnos se donne, et la cité sont des éléments complémentaires*. Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ συστήματος, ἡ Θεσσαλικὴ πόλη ἀποτελοῦσε *“la cellule fondamentale qui regroupe les citoyens actifs, c'est à dire d'abord ceux qui sont mobilisables”*.⁴⁶

Ἐπιχειρώντας νὰ ἀνασυνθέσει τὸ μηχανισμό τῶν διαδικασιῶν μετασχηματισμοῦ τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὀργάνωσης τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας ὁ Helly ἀποδεικνύει, μὲ ἀκριβεῖς μαθηματικούς ὑπολογισμούς, ὅτι ἡ ὀργάνωση ὁλόκληρης τῆς Θεσσαλίας ἦταν *“un produit de quatre par quatre”*.⁴⁷ Ἡ Θεσσαλία εἶχε διαιρεθεῖ σὲ τέσσερις περιοχὲς (“τετράδες”), καθεμία ἀπὸ τίς ὁποῖες περιελάμβανε τέσσερις πόλεις (δηλαδή 16 πόλεις συνολικά). Ἡ ἀγροτικὴ περιφέρεια τῶν πόλεων εἶχε διαιρεθεῖ σὲ “κλήρους” (8 γιὰ κάθε πόλη, 128 δηλαδή συνολικά “κλήροι”). Οἱ “κλήροι” περιελάμβαναν μικρότερες ὑποδιαιρέσεις, ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ἔκταση τῶν ὁποίων εἶχαν ὀρισθεῖ στὴ βάση τῆς ἴδιας ὀργανωτικῆς ἀρχῆς. Ἄξιο προσοχῆς εἶναι ὅτι οἱ ἀριθμοὶ τῶν μαχίμων ποὺ ἔπρεπε νὰ παρέχει κάθε “κλήρος” (40 ἵππεις καὶ 80 πεζοὺς), εἶναι καὶ αὐτοὶ πολλαπλάσια τοῦ ἀριθμοῦ τέσσερα. Τὸ σύστημα κατανομῆς γῆς στὴν ἀρχαία Θεσσαλία βρισκόταν σὲ στενὴ σχέση μὲ τὸ σύστημα στρατολόγησής καὶ ἐπιστράτευσης τῶν στρατιωτικῶν μονάδων, δεδομένου ὅτι καθένας ἀπὸ τοὺς 128 “κλήρους” κινητοποιοῦσε ἀπὸ μιὰ “τάξιν”, ἡ ὁποία ἦταν ἡ βασικὴ μονάδα ὀργάνωσης τοῦ στρατοῦ στὴν ἀρχαία Θεσσαλία⁴⁸. Κατ' ἐπέκτασιν ὁ “ταγὸς” δὲν ἦταν, ὅπως γίνεται γενικότερα δεκτό, ὁ ἀνώτατος ἄρχων τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀξιωματοῦχος μὲ διοικητικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἀρμοδιότητες, ἐπικεφαλῆς κάθε “κλήρου”.⁴⁹

45. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής τῶν μεταρρυθμίσεων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀλεύα βλ. Helly, *L' état thessalien*, 150 κ. ἐ. 170 κ. ἐ. 355 κ. ἐ.

46. Helly, *L' état thessalien*, 360.

47. Helly, *L' état thessalien*, 163.

48. Helly, *L' état thessalien*, 198-9.

49. Helly, *L' état thessalien*, 330 κ. ἐ., 355 κ. ἐ. Πρβλ. τὴν κριτικὴν ποὺ ἀσκεῖ ἡ M. Sordi, *Aevum* 70 (1996) 37, 43, στὴν ἐρμηνεία τῶν ταγῶν ἀπὸ τὸν B. Helly. Ἡ M. Sordi ὑποστηρίζει τὴν παραδοσιακὴ ἀποψη ὅτι οἱ “ταγοί”, ἀξιωματοῦχοι μὲ στρατιωτικὲς κυρίως

Οί κληροί, λοιπόν, κατά τόν Β. Helly, ήταν έδαφικές και συγχρόνως κοινωνικές μονάδες που αποτελούσαν τή βάση για τήν κατανομή του πληθυσμού, τή συγκρότηση των στρατιωτικών μονάδων και τή διανομή τής διαθέσιμης γῆς ανάμεσα στους πολίτες. Οί πολίτες που είχαν έπωμισθει τήν εὐθύνη τής προστασίας τής πόλης και καλούνταν νά ὑπηρετήσουν στο στρατό, όταν τὸ απαιτούσαν οί περιστάσεις, ἔπρεπε νά διαθέτουν γῆ που θά τοὺς εξασφάλιζε τὰ μέσα διαβίωσης ἀλλὰ και τήν οικονομική δυνατότητα νά ἐξοπλίζονται⁵⁰. Προκειμένου νά ικανοποιηθοῦν οί ὅροι αὐτοί, ἡ ἑδαφική ἔκταση που ἀναλογούσε σέ καθένα ἀπὸ τοὺς 128 “κλήρους” διαιρέθηκε σέ μικρότερους “κλήρους” - ἔκταση 50 πλέθρων ἕκαστος- οί ὅποιοι είχαν προσκυρωθεῖ στους οἴκους τῶν στρατευσίμων⁵¹. Γιὰ νά ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα που προκαλεῖ ἡ ἀμφισημία τῆς λέξης “κλήρος” στο ἀπόσπασμα και νά ἀποσαφηνίσει τὸ συλλογισμό του, ὁ Helly προβαίνει στὴ διάκριση ἀνάμεσα σέ “μεγάλους κλήρους” (“grands kléroï”) και “μικροὺς κλήρους” (“petits kléroï” ! “lots individuels”)⁵². Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ ὁ “κλήρος τοῦ ἀποσπάσματος εἶναι *“un singulier collectif, désignant l'ensemble des kléroï individuels”*⁵³.

γ) Ὁ “κλᾶρος” στὴ Γόρτυνα

Εἶναι σαφές ὅτι ἀντικειμενικές δυσκολίες (κλιματικές συνθήκες, ἑδαφομορφολογικά στοιχεῖα, φυλετικὴ προέλευση τῶν κατοίκων, ἱστορικὴ εξέλιξη τῶν περιοχῶν) και μεθοδολογικά προβλήματα (ἀδυναμίες στὴν ἐρμηνευτικὴ μέθοδο τοῦ Β. Helly)⁵⁴ δὲν ἐπιτρέπουν τὸν αὐστηρὸ παραλληλισμὸ τῶν συνθηκῶν κατανομῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Θεσσαλία μὲ τὶς συνθήκες κατανομῆς τῆς γῆς στὴν ἀρχαία Κρήτη.

Ὡστόσο, ἡ διατυπωμένη στενὴ σχέση ἀνάμεσα στο σύστημα κατανομῆς τῆς

ἀρμοδιότητες, ἐκλέγονταν σέ ἑκτακτες περιπτώσεις (in momenti di emergenza...in modo analogo di *strategos autokrator* nelle città democratiche”.

50. Helly, *L' état thessalien*, 153, 288 κ. ἐ., 360.

51. Helly, *L' état thessalien*, 300-2.

52. Helly, *L' état thessalien*, 290. Ἀνάλογη διάκριση -ἀν και σέ διαφορετικὴ κλίμακα- ἀπαντᾷ και σέ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου· βλ. *L' état thessalien*, 290 σημ. 29, 291 σημ. 30, 293 σημ. 35.

53. Helly, *L' état thessalien*, 289.

54. Πρβλ. Μ. Faraguna, “B. Helly, *L' état thessalien*. Aleuas le Roux, les tétrades et les tagoi”, *RD [R.H.D]* 75 (1997) 494.

γῆς καὶ τὸ μηχανισμό στρατολόγησης καὶ κινητοποίησης τοῦ στρατοῦ στὸ μοντέλο ποὺ προτείνει ὁ Helly γιὰ τὴν ἀρχαία Θεσσαλία, κατευθύνει τὴ σκέψη μας στὸ νὰ προσεγγίσουμε ξανά τὸ πρόβλημα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ἐννοιολογικοῦ περιεχομένου τοῦ ὅρου “κλᾶρος” στὴ μεγάλη ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἴδια θεωρητικὴ βάση.

Θὰ μπορούσε λοιπόν, νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεῖς, διατυπώνοντας μία ὑπόθεση ἐργασίας, ὅτι στὴ Γόρτυνα κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, στὸ πλαίσιο ἐνδεχομένως εὐρύτερης ἀναδιοργάνωσης τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δομῶν, εἶχαν δημιουργηθεῖ οἱ προϋποθέσεις ἐλεγχόμενης καὶ σκόπιμης ἀνακατανομῆς τῆς γῆς. Γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐπαρκοῦς ἀριθμοῦ μάχιμων πολιτῶν, ἡ ἀγροτικὴ περιφέρεια (“χώρα”) τῆς Γόρτυνος ποὺ ἀπλωνόταν στὴν πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς⁵⁵, τὴν πιὸ εὐφορὴ πεδιάδα τῆς Κρήτης, διαιρέθηκε σὲ μεγάλες ἐδαφικὲς περιφέρειες (“κλᾶροι”), οἱ ὁποῖες περιελάμβαναν ἀρκετοὺς μικρότερους “κλήρους”, τοὺς “κλήρους” μικρῶν οἰκογενειακῶν μονάδων. Κατ’ ἐπέκτασιν μὲ τὴ φράση “οἵτινες κ’ ἴοντι ὁ κλᾶρος” ὁ κρητικὸς νομοθέτης ἐννοεῖ τοὺς πολίτες, ἀρχηγοὺς “οἰκῶν”, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν τὸν “κλᾶρον”, ἢ, ἀκριβέστερα, τοὺς πολίτες, τῶν ὁποίων οἱ κληροὶ γῆς σχημάτιζαν τὸν “κλᾶρον”, τμῆμα τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσε καὶ ὁ κληρὸς γῆς τοῦ ἀποθανόντος. Οἱ “κλᾶροι” δηλαδή, σύμφωνα μὲ τὴ νέα ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση, ἀποτελοῦσαν ἐδαφικὲς καὶ συγχρόνως κοινωνικὲς μονάδες ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν -ὅπως οἱ “κλήροι” στὴν ἀρχαία Θεσσαλία- λειτουργικὲς ἀνάγκες τοῦ πολιτικοῦ, στρατιωτικοῦ καὶ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ τῆς Γόρτυνος⁵⁶.

Διδάκτωρ τοῦ Τμήματος Ἱστορίας
& Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Αἰκ. Μανδαλάκη

55. Βλ. L. V. Watrous et al., “A Survey of the Western Mesara Plain in Crete: Preliminary Report of the 1984, 1986, and 1987 Field Seasons”, *Hesperia* 62 (1993) 191-248, G. F. La Torre, “Contributo preliminare alla conoscenza del territorio di Gortina”, *ASAA* 66-7, N. S. 48-9 (1988-1989) 1993, 277-322.

56. Ἡ ἀνάγνωση “τὰς Φοικίας” (αἰτιατικὴ πληθυντικοῦ) ἀντὶ “τὰς Φοικίας” (γενικὴ ἐνικοῦ) θὰ ἐπέτρεπε ἐνδεχομένως τὴν ὀρθότερη κατανόηση τοῦ κειμένου, πρβλ. Τυπάλδου, *Ἑρμηνεία τῆς ἐν Γόρτυνι τῆς Κρήτης τῷ 1884 ἀνακαλυφθείσης Ἐπιγραφῆς*, 91, Α. Σκιᾶ, “Ἐπιγραφικὰ Μελετήματα”, *Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική*, περίοδος τρίτη, 1890, 177. Γιὰ τὴν κατάληξη τῆς αἰτιατικῆς πληθυντικοῦ τῶν θηλυκῶν ὀνομάτων σε -α τῆς κρητικῆς διαλέκτου βλ. M. Bile, *Le dialecte crétois ancien*, Paris 1988, 128 κ.έ., 188 κ.έ.

SUMMARY

THE ΚΛΑΡΟΣ IN THE LAW OF GORTYN

The definition of the semantic content of the κλᾱρος in the Law Code of Gortyn remains an open issue in modern research. The word κλᾱρος appears only once in the provisions regarding the intestate hereditary succession, and it indicates all those heirs who laid claim to the inheritance, when there were no immediate descendants or any other next of kin. In such cases the succession devolved upon the κλᾱρος. Several scholars maintain that the term κλᾱρος designates the serfs of the ancestral estate, whereas others identify the κλᾱρος with the clan of the inheritor. The view has also been held that the members of the κλᾱρος were entitled to inherit the property as joint proprietors of a larger territory, part of which was also the allotment of the deceased person.

Using the conditions of land distribution in ancient Thessaly as an auxiliary, we suggest that the rural area of Gortyn was divided into broader territorial units, which comprised several smaller lots. Based on this assumption, we express the view that the Gortynian legislators use the phrase οἵτινες κ' ἴοντι ὁ κλᾱρος to designate the citizens, — the heads of families — whose lots formed the κλᾱρος to which the lot of the deceased belonged. This view is based on the interpretation of the sources; definite conclusions can only be reached with the help of the results of the archaeological research, which is being conducted in the area of Gortyn by the Italian School of Archaeology.